

УДК 340.12

Щадило Олег Ігорович

аспірант кафедри теорії та філософії права

Національного університету «Львівська політехніка»

Щадило Олег Игоревич

аспирант кафедры теории и философии права

Национального университета «Львовская политехника»

Schadylo Oleg

Postgraduate Student of

Department of Theory and Philosophy of Law of the

National University "Lviv Polytechnic"

РОЗУМІННЯ СВОБОДИ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

(XIV-XVII СТ.)

ПОНИМАНИЕ СВОБОДЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ

ПРАВА (XIV-XVII ВВ.)

UNDERSTANDING FREEDOM IN EUROPEAN PHILOSOPHY OF

RIGHT (XIV-XVII centuries)

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу поглядів на поняття свободи у європейській філософії права (XIV-XVII ст.) Сучасна філософсько-правова концепція свободи як категорії природнього права ґрунтується на здобутках і поглядах філософів різних епох. Це зумовлено тим, що свобода є однією з вічних філософсько-правових проблем, оскільки вона пронизує всі аспекти діяльності людини. Етимологія поняття свободи вказує на закономірну метафоричність дефініцій свободи і різних підходів її інтерпретації. Тому філософсько-правові основи свободи вимагають детального аналізу, зважаючи на сучасні*

світові трансформації. У центрі уваги статті дискусія філософів права з проблеми реалізації свободи людини. У статті досліджено погляди провідних європейських філософів права (Е.Фромм, Ф. Петрарки, Л. Валла, Дж. Мірандоли, Дж. Бруно, М. Лютера, Б. Спінози, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо) на розуміння категорії «свобода». Надана оцінка і запропоновано рішення шляхів реалізації ідеології лібералізму в сучасному суспільстві, на основі досліджених філософських концепцій філософів права епохи Відродження і Нового часу. У результаті дослідження проблеми реалізації свободи людини в працях філософів епохи Відродження і Нового часу, варто зазначити, що особистість здатна розвивати і практично застосувати свої інтелектуальні здібності в будь-якому творчому аспекті існуючого суспільства. Економічні та політичні умови спровокували необхідність боротьби «еліти» за свої привілеї, влада і багатства. Щоб здобути свободу, індивід повинен усвідомити і застосувати на практиці зовнішню детермінацію волі. Особистість має право розпоряджатися власними вчинками, своїм життям і спиратися тільки на свої здібності і визначати самостійно життєві паритети. Політична свобода громадянина можлива лише за умови стабільного правління, заснованого на принципі поділу влади в державі. Внаслідок цього ідеологія лібералізму може бути виражена в тому, що людина вільна до межі свободи іншої людини.

Ключові слова: свобода, ідеал, філософія права, лібералізм, свобода людини, суспільство.

Аннотація. Стаття посвячена аналізу взглядов на понятие свободы в европейской философии права (XIV-XVII вв.) Современная философско-правовая концепция свободы как категории естественного права основывается на достижениях и взглядах философов разных эпох.

Это обусловлено тем, что свобода является одной из вечных философско-правовых проблем, поскольку она пронизывает все аспекты деятельности человека. Этимология понятия свободы указывает на закономерную метафоричность дефиниций свободы и различных подходов ее интерпретации. Поэтому философско-правовые основы свободы требуют детального анализа, учитывая современные мировые трансформации. В центре внимания статьи дискуссия философов права по проблеме реализации свободы человека. В статье исследованы взгляды ведущих европейских философов права (Э. Фромм, Ф. Петрарки, Л. Валла, Дж. Мирандолы, Дж. Бруно, М. Лютера, Б. Спинозы, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтескье, Руссо) на понимание категории «свобода». Дана оценка и предложено решение путей реализации идеологии либерализма в современном обществе, на основе исследованных философских концепций философов права эпохи Возрождения и Нового времени. В результате исследования проблемы реализации свободы человека в трудах философов эпохи Возрождения и Нового времени, стоит отметить, что личность способна развивать и практически применить свои интеллектуальные способности в любом творческом аспекте существующего общества. Экономические и политические условия спровоцировали необходимость борьбы «элиты» за свои привилегии, власть и богатства. Чтобы обрести свободу, индивид должен осознать и применить на практике внешнюю детерминацию свободы. Личность имеет право распоряжаться своими поступками, своей жизнью и опираться только на свои способности и определять самостоятельно жизненные паритеты. Политическая свобода гражданина возможна только при условии стабильного правления, основанного на принципе разделения властей в государстве. В результате идеология либерализма может быть выражена в том, что человек свободен до предела свободы другого человека.

Ключевые слова: свобода, идеал, философия права, либерализм, свобода человека, общество.

Summary. The article is devoted to the analysis of views on the concept of freedom in the European philosophy of law (XIV-XVII centuries). The modern philosophical and legal concept of freedom as a category of natural law is based on the achievements and views of philosophers of different eras. This is due to the fact that freedom is one of the eternal philosophical and legal problems, because it permeates all aspects of human activity. The etymology of the concept of freedom indicates the natural metaphor of definitions of freedom and the various approaches to its interpretation. Therefore, the philosophical and legal foundations of freedom require a detailed analysis, taking into account modern global transformations. The focus of the article is the discussion of philosophers of law on the problem of the realization of human freedom. The article examines the views of leading European philosophers of law (E. Fromm, F. Petrarch, L. Valla, J. Mirandola, J. Bruno, M. Luther, B. Spinoza, T. Hobbes, J. Locke, S. Montesquieu, Rousseau) to understand the category of "freedom". The estimation is given and the solution of the ways to implement the ideology of liberalism in modern society is proposed, based on the studied philosophical concepts of the philosophers of the law of the Renaissance and the New Age. As a result of the study of the problem of the realization of human freedom in the works of the philosophers of the Renaissance and the New Age, it is worth noting that a person is able to develop and practically apply his intellectual abilities in any creative aspect of the existing society. Economic and political conditions provoked the need for the "elite" to struggle for their privileges, power and wealth. In order to gain freedom, the individual must realize and put into practice the external determination of freedom. A person has the right to dispose of his actions, his life and rely only on his abilities and determine independently his life parities.

Political freedom of a citizen is possible only under the condition of a stable government based on the principle of separation of powers in the state. As a result, the ideology of liberalism can be expressed in the fact that a person is free to the limit of the freedom of another person.

Key words: *freedom, ideal, philosophy of law, liberalism, human freedom, society.*

Постановка проблеми. Фундаментальне значення для розуміння категорії свободи в умовах глобалізації має філософсько-правова реконструкція суспільного ідеалу і його складових елементів. З цієї причини слід визначити охарактеризувати категорію свободи крізь призму понятійного інструментарію, що забезпечить розкриття властивостей суспільного ідеалу. Ідеал безумовно належить до аксіологічного напрямку філософсько-правової рефлексії.

У філософському розумінні ідеал – це уявлення про найвищу досконалість, котра як взірець, норма і мета визначає спосіб і характер діяльності людини або соціальної групи. У залежності від сфер людської життєдіяльності формуються суспільні, політичні, етичні, наукові ідеали, утворюючи своєрідний світоглядний та регулятивний стрижень цілепокладаючої діяльності людини. В різних типах культури формуються різні І., які залежать не лише від типу культури, а й від рівня її розвитку [13, с. 231].

Ідеал має специфічне розуміння у різних сферах - в науці, гносеології - це істина, в естетиці - прекрасне. А.С. Романова правовий ідеал визначає як досконалу модель переконань і ціннісних установок, що є тією сутнісною основою життєдіяльності людини не лише у природно-правовому просторі, а й у буттєвому просторі загалом [8, с. 82]. Нормативна сфера являє стандарт ідеального як форму суспільного ідеалу, тобто досконалість у відносинах між людьми, де суспільство забезпечує

вищий зразок свободи людини. Цінність свободи полягає в цінності спрямованої, особистої, рефлексії існування.

Етимологія поняття свободи вказує на закономірну метафоричність дефініцій свободи і різних підходів її інтерпретації. Тому філософсько-правові основи свободи вимагають детального аналізу, зважаючи на сучасні світові трансформації.

Так, С.С. Сливки наголошує, що міра правової свободи міститься у моралі, звичаях, традиціях й (обов'язково) у позитивному праві. Конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право та інші галузі права регламентують правову свободу людини, скеровуючи вектор свободи всередину безпосередньої людської екзистенції, заставляють тим прислухатися до себе, до своїх намірів, а вже потім вибрати певну позицію в ситуації [10, с. 47].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження свободи як філософсько-правової категорії у європейській філософії права здійснювали А.С. Романова [8], С. С. Сливка [10] тощо. Незважаючи на те, що тема взаємовідносин права і свободи досить давно привертає до себе увагу дослідників, вона до цього часу не втратила своєї актуальності. Переважно дослідники приділяють увагу зв'язку свободи і конкретних правових явищ, не зупиняючись детально на принципах, що лежать в основі взаємодії категорій права і свободи.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) полягає у визначенні дискурсів щодо поняття свободи у європейській філософії права XIV-XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Сучасна філософсько-правова концепція свободи як категорії природнього права ґрунтується на здобутках і поглядах філософів різних епох. Це зумовлено тим, що свобода є однією з вічних філософсько-правових проблем, оскільки вона пронизує всі аспекти діяльності людини.

Основна особливість епохи Відродження – це можливість творчої реалізації свободи людини. Це вбачаємо у поглядах Е. Фромма, які відображені у творі «Втеча від свободи»: «... саме в Італії людина вперше вирвалася з феодального суспільства і розірвала ті узи, які одночасно забезпечували їй почуття впевненості та обмежували її» [14, с. 66]. У дану епоху сформувалися індивідуально-особистісні особливості людини в сучасному розумінні суті даної категорії. Для зазначеного періоду характерна особливість філософського розуміння категорії «свобода», що відображено у працях Ф. Петрарки [7], Л. Валла [2], Дж. Мірандоли [4], Дж. Бруно [1].

Сутнісний підхід в розкритті істинного розуміння категорії «свобода» полягав у тому, що особистість здатна розвивати і практично застосувати свої інтелектуальні здібності в будь-якому творчому аспекті існуючого суспільства, що не створює перешкод для цього. Саме гуманізм епохи Відродження замінив консервативні вимоги середньовічної моралі, погляди представників церкви та їх домінуючих релігійних догм. Досліджувана епоха запропонувала свій особливий ціннісний підхід до сенсу життя людини, затвердивши пріоритет розуму над почуттями, розвиток творчого потенціалу особистості і усвідомлення гідності особистості. Квінтесенція свободи людини знайшла своє творче відображення в працях Мірандоли.

Квінтесенція свободи особистості відображена у творі філософа «Промови про гідність людини», в якому зазначено: «Я ставлю тебе в центрі світу, щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що є в світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний майстер, сформував себе в образі, який ти віддаси перевагу» [1].

Мірандола стверджує, що час рівність громадян і особиста свобода показувала «шлях до соціального та економічного успіху» [1]. Саме тому,

до основних цінностей, філософи епохи Відродження відносили : індивідуалізм; винятковість; ініціативність; інтелект; працездатність; освіченість тощо. Зазначені цінності трактувалися як можливості людини, що володіє ними, і способу набуття земного щастя при певному статусному положенні в структурі суспільства. Необхідні умови, створені епохою Відродження, сприяли шляху особистості до успіху, слави, почесей, тим самим позбавляючи особистість консервативні постулатів Середньовіччя - людини біологічного суб'єкта суспільства. Нова парадигма «приводить» до усвідомлення, що людина після смерті залишається в пам'яті його близьких і колег, що стало фактом збільшення багатьох змістовних устремлінь.

При цьому слід зазначити, що вищезазначені можливості мали відношення лише до певної категорії громадян, а саме: талановитих особистостей; представників творчої спільноти громадян; багатих людей.

У цей же час нижні прошарки населення, а саме: ремісники, бідні селяни та інші безправні соціальні класи, перетворювалися в окремий прошарок населення, який нещадно експлуатували і в необхідних випадках проводили «жорсткі» економічні і політичні санкції. Поступово став відроджуватися новий «ринковий» порядок і пріоритет капіталу над трудовою частиною населення, яке все більше усвідомлювало свою лише правову безпорадність.

Таким чином, в епоху Відродження «свобода і тиранія, індивідуалізм і анархія тісно переплелися» [14, с. 67]. Ці процеси призвели до того, що навіть «еліта» суспільства втратила свою стабільну впевненість в «завтрашньому дні», в порівнянні з епохою Середньовіччя. Крім того, «... знову проявлена свобода не лише дала їм відчуття своєї могутності, а й прирекла їх на самотність, породила в їх душах сумніви, скептицизм і, як результат цього процесу, тривогу і страх» [14, с. 71].

Ці умови зумовили необхідність боротьби «еліти» за свої привілеї - владу і багатство. Почалася внутрішня боротьба вищих прошарків населення за своє майбутнє, використовувалися при цьому пригноблені верстви населення як інструмент, за допомогою обману. З'явився «Протестантизм», як нова ідеологія, основним завданням якої була необхідність в теоретизації і практичному застосуванні категорії «свобода». Одним із чільних представників протестантизму є знаменитий німецький церковний реформатор М. Лютер, який стверджував, що людина схильна до зла і саме зло становить сутність людини у всіх його проявах. Людина як представник суспільства не здатна робити добро, набуті здатності до праведних справ - особистість здатна лише завдяки здатності принизити себе і відмовитися від власної волі і внутрішньої свободи.

На думку М. Лютера, «... свобода волі без Божої благодаті жодним чином не свобода» [11, с. 333]. Відповідно до цього любов Бога стосується лише тих людей, хто в змозі відмовитися від особистої свободи волі. М. Лютер стверджував, що «власне людська свобода - це її ілюзія, це її гординя, яка змушує людину творити зло; людська природа сліпа, вона і не знає власних сил, і, нарешті, по гордині своїй вважає, що вона все може і все знає» [11, с. 382].

Філософ вважав, що істинний католик не має свободи волі: він підпорядковується або Богу, або дияволу. У тому випадку якщо людина втрачає впевненість в своїх силах і почуття своєї важливості, незалежно від тих ситуацій, які над ним «тяжіють», то вона втрачає свою здатність протистояти державним органам в боротьбі за свою свободу і незалежність, в тому числі індивідуальну свободу. При цих умовах людина змінює свій світогляд відповідно до не лише правових норм, але й політичних, економічних та культурних засад держави.

На наш погляд, найбільш значущим є те, що «рішення, до якого прийшов Лютер, - це рішення багатьох наших сучасників. тільки відмовившись від своєї поневоленої будь-якими забобонами суті, відмовившись від внутрішньої ізоляції, можна стати потужним знаряддям могутньої сили» [14, с. 95]. Відповідно до цього дії щодо зречення від свободи на благо Бога має психологічну спрямованість, дуже схожу при відмові від свободи в ім'я виконання волі диктатора при тоталітарному режимі в державі.

Для Епоха Нового часу було характерне загострення правовідносин у суспільстві між людиною і суспільством в зв'язку з формування нових політик-правових відносин у різних сферах тогочасних Європейських держав. Позбувшись законів попереднього традиційного суспільства, людина отримала можливість розвивати в собі відповідальність, ініціативність, здатність до самооцінки власних вчинків. На думку Е. Фромма, ці нові відносини «прирекли людини на самотність, забезпечивши йому повну ізоляцію, посиливши в ньому відчуття власної нікчемності і безсилля» [14, с. 134].

Індивід стає «елементом» в механізмі тогочасного економічного розвитку, метою якого є досягнення найвищого матеріального блага і отримання надприбутку. В цей період часу формується ліберальна концепція свободи, яка трактується як державні гарантії належного існування особистості в суспільстві і як альтернатива раціоналістичної концепції свободи, що має на увазі пріоритет розуму над почуттями. Проблема вивчення феномена свобода знайшла своє відображення в працях Б. Спінози, який вважав, що «в природі немає творіння, а тільки породження» [12, с. 84].

На його думку, природою керує закон необхідності, заснований на принципах причини і наслідків, завданням людини є пізнати цей закон, тим самим усвідомити сутність свободи. Даний підхід, на нашу думку,

правильний, але лише в ставленні до природи. Якщо йдеться про суспільство, то подібна інтерпретація буде симптоматична, так як свобода індивіда передбачає об'єднання не лише пізнання, а й волі. Людина в соціумі не в змозі добитися свободи, якщо слідувати поглядам Б. Спінози, який вважав, що «не сміятися, не плакати, що не проклинати, а розуміти», це означає, що більш реально відшукати звільнення від афектів, ніж залежно від суспільства .

Відповідно до цього Б. Спіноза трактував свободу як усвідомлену універсальну необхідність у випадку відсутності «... рабської залежності людини від зовнішніх обставин, але не взагалі від них, а від найближчих, від приватних і випадкових» [12, с. 70]. Даний холізм, на думку філософа, уживається разом з універсальним стосунками речей, які визначають вчинки людини. У зв'язку з цим, свобода волі людини знаходиться в межах його ілюзій, яка заснована на причинах, які перебувають за межами людського пізнання, і головним завданням людини є знайти ці причини. Відповідно до цього, Б. Спіноза вважав саме в цьому і полягає суть рішення проблеми свободи. Щоб здобути свободу, індивіду необхідно усвідомити і застосувати на практиці зовнішню детермінацію волі. Поряд з цим, необхідно, щоб у суб'єкта був досить широко розвинений інтелект. У зв'язку з тим, що не кожна людина має високий інтелект, а велика частина людей перебуває у владі афектів і пристрастей, що провокуються зовнішніми факторами, повністю підпорядковують особистість, він вважав: «Бо людина, схильна до афектів, вже не володіє сам собою, але знаходиться в руках фортуни, і то в такій мірі, що він, хоча і бачить перед собою краще, проте змушений слідувати гіршого» [12, с. 139].

Англійські філософи Епохи Нового часу категорію «свобода» розглядали з точки зору сформованої філософії природного права і теорії лібералізму. Трохи пізніше ця концепція була скоригована природничо-

науковою практикою, вказуючи на пріоритет природної, закономірною причинності над особистісними і соціокультурними факторами.

Одним зі засновників теорії «природного права» Т. Гоббс, розмірковуючи про категорію «свобода», зазначав: «Під свободою, згідно точному значенням слова, мається на увазі відсутність зовнішніх перешкод, які нерідко можуть позбавити людину частини його влади робити те, що він хотів би, але не можуть заважати використовувати залишену людині владу залежно від того, що диктується йому його судженням і розумом» [12, с. 89].

У зв'язку з цим Т. Гоббс категорію «свобода» не відокремлював від природного права людини: «... є свобода кожної людини використовувати власні сили на свій розсуд для збереження своєї власної природи, тобто власного життя» [12, с. 89]. У зв'язку з вищевикладеним можна припустити, що автор розумів свободу як знайдену можливість в межах держави, яке має в своєму законодавстві юридичну можливість її реалізації кожним громадянином. Поряд з цим, Т. Гоббс розробив принцип, згідно з яким діють багато правових систем сучасних держав, а саме: «Найбільша свобода підданих виникає з умовчання закону» [3, с. 89]. Зазначений принцип, на нашу думку, можна трактувати наступним чином - свобода людини закінчується там, де починає діяти закон держави.

Інший представник англійської філософської думки є, прогресивний філософ того часу Дж. Локк, який досліджував свободу як природний стан людини, завдяки якому з'явилася держава, яке позитивно обмежило повну і абсолютну свободу людини.

Одночасно з цим свобода держави також повинна забезпечуватися в межах правових норм, що встановлює не втручання в «справи» державних органів інших суб'єктів, і припиняти можливе втручання однієї або групи громадян в суверенітет іншого громадянина.

Сутність філософсько-правових поглядів Дж. Локка полягала в тому, що він поважав свободу як право тих людей, які мають інтелект і слідують його постулату: «Не може бути свободи там, де немає думки» [5, с. 289]. Звідси випливає, міра особистої свободи знаходиться в межах можливості людини діяти відповідно до свого світогляду: «Свобода полягає в залежності наявності або відсутності якого-небудь дії від нашого бажання його» [5, с. 299].

У цьому випадку категорія «свобода» тотожна поняттю особистісної волі, яка концентрує людські вчинки в бажаному для неї напрямі. На думку Дж. Локка, спрямовуючою силою розуму є «занепокоєння». Чим вище воно, тим значніше воно впливає на вчинки людини. Людина розумна, перш за все, людина вільна, і навпаки. Крім того, людини розумної відрізняє від людини не розумного здатність придушити в собі елемент «занепокоєння» і виконання бажань, для того щоб визначити свої правильні поступки.

Дж. Локк стверджував, що не кожна людина має подібні якості, тому більшість відмовляється від своєї природною свободи на користь підпорядкування державним законам, сподіваючись уникнути при цьому негативних дій з боку іншої держави або інших людей, які спільно проживають в одному соціумі.

Цю ідею згодом продовжили французькі просвітителі, одним з яких є Ш.-Л. Монтеск'є. Французький філософ у своїх працях розділив свободу на дві категорії, одну він назвав «загальною свободою», іншу - «політичною свободою», яка в розумінні мислителя є «можливість робити те, чого має хотіти, і не бути примушений робити те, чого не повинно хотіти» [6, с. 137]. Під «загальної свободою» Ш. Монтеск'є розумів змогу діяти але не покидаючи межі законодавства держави. Філософ стверджував, що свобода людини безпосередньо пов'язана з формою правління в державі. Він вважав, що політична свобода громадянина

можлива лише за умови стабільного правління, заснованого на принципі поділу влади в державі.

Аналогічну позицію з цієї проблеми займав інший французький філософ Ж.-Ж. Руссо. Він вважав «охорону» свободи першочерговим завданням держави. Крім того, під свободою мислитель мав на увазі природний дар людини, і відмова від цього рівносильний неприйняттю «людської гідності» [9, с. 156]. У зв'язку з тим, що людство втілило ідею зі створення держави як найбільш ефективну форму правління суспільством, природна свобода повинна бути замінена цивільною свободою. У зв'язку з тим, що природна свобода безпосередньо пов'язана з фізичними можливостями людини, то кордону його громадянської свободи відмежовані спільною волею суспільства.

Зазначені філософсько-правові теорії щодо проблем свободи людини стали одними із основних причин виникнення збройних революцій у Франції та США, які після перемоги в своїх деклараціях проголосили особисту свободу людини найвищою цінністю в суспільстві. Початок ХІХ століття було ознаменовано великим інтересом ідеї лібералізму як філософської доктрини і прагненням прогресивної частини суспільства вести ліберальний образ життя, заснований на філософській, правовій та економічній ідеології, основу якої становила категорія «свободи».

Саме тому, основним ідеями лібералізму стають ідеї: природної свободи людини; здібності до творчої праці на основі права приватної власності та використання політико-правових інститутів влади; особиста вигода, свобода слова, можливість вільної конкуренції в економіці; особистий успіх людини є наслідком добробуту усього суспільства.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. У результаті дослідження проблеми реалізації свободи людини в працях філософів епохи Відродження і Нового часу, можна зробити наступні висновки:

Особистість здатна розвивати і практично застосувати свої інтелектуальні здібності в будь-якому творчому аспекті існуючого суспільства. Економічні та політичні умови спровокували необхідність боротьби «еліти» за свої привілеї, влада і багатства.

Щоб здобути свободу, індивід повинен усвідомити і застосувати на практиці зовнішню детермінацію волі. Особистість має право розпоряджатися власними вчинками, своїм життям і спиратися тільки на свої здібності і визначати самостійно життєві паритети.

Політична свобода громадянина можлива лише за умови стабільного правління, заснованого на принципі поділу влади в державі. Внаслідок цього ідеологія лібералізму може бути виражена в тому, що людина вільна до межі свободи іншої людини.

Література

1. Бруно Дж. Избранное. Самара: Агни, 2000. – 591 с.
2. Валла Ф. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М.: Наука, 1989. – 234 с.
3. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс ; пер. з англ. Р. Димерець [та ін.]; наук. ред. Т. Польська. К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
4. Джованни Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2BqgXNz>
5. Локк Дж. Розвідка про людське розуміння: у 4-х кн. / Д. Локк ; пер. з англ. Н. Бордукова. Кн. 2 : Про ідеї. Х., 2002. – 608 с.
6. Монтескьє Ш. О духе законов / Ш. Л. Монтескьє; сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. М. : Мысль, 1999. – 672 с.
7. Петрарка Ф. Сонеты. Харьков: Фолио, 2013. – 234 с.
8. Романова А.С. Правовий ідеал як регулятор поведінки людини у природно-правовому просторі: інтелігібельне і сенсигібельне

- осмислення. Митна справа. № 6 (96). – 2014. – Частина 2. Книга 1. – С. 78-82.
9. Руссо Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права. Ін-т філос. НАН України, Вінниц. держ. техн. ун-т. К. : Port-Royal, 2001. – 348 с.
10. Сливка С.С. Об'єкт і предмет філософії права. Проблеми філософії права. 2008-2009. – Том VI-VII. – С. 42-48.
11. Твори Лютера / [Мартін Лютер] ; пер. укр. В'ячеслава Горпинчука; 1-ше вид. Київ: Укр. Лютеран. Церква,. Т. 4: Християнин у суспільстві. – 2016. – 435 с.
12. Теологічно-політичний трактат / Бенедикт Спіноза; [пер. з латини, передм. та прим. В. Д. Литвинова]. - Харків: Фоліо, 2018. – 409 с.
13. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. – 742 с.
14. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва, Прогресс. – 1990. – 269 с.

References

1. Bruno Dzh. Izbrannoe. Samara: Agni, 2000. – 591 с.
2. Valla F. Ob istinnom i lozhnom blage. O svobode voli. M.: Nauka, 1989. – 234 с.
3. Gobbs T. Leviafan, abo Sut', budova i povnovazhennya derzhavi cerkovnoï ta civil'noï / T. Gobbs ; per. z angl. R. Dimerec' [ta in.]; nauk. red. T. Pol's'ka. K. : Duh i Litera, 2000. – 600 с.
4. Dzhovanni Piko della Mirandola. Rech' o dostoinstve cheloveka [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://bit.ly/2BqgXNz>
5. Lokk Dzh. Rozvidka pro lyuds'ke rozuminnya: u 4-h kn. / D. Lokk ; per. z angl. N. Bordukova. Kn. 2 : Pro ideï. H., 2002. – 608 с.

6. Montesk'e SH. O duhe zakonov / SH. L. Montesk'e; sost., per. i komment. A. V. Mateshuk. M. : Mysl', 1999. – 672 s.
7. Petrarka F. Sonety. Har'kov: Folio, 2013. – 234 s.
8. Romanova A.S. Pravovij ideal yak regulyator povedinki lyudini u prirodno-pravovomu prostori: inteligibel'ne i sensibel'ne osmislennya. Mitna sprava. № 6 (96). – 2014. – CHastina 2. Kniga 1. – S. 78-82.
9. Russo ZH. Pro suspil'nu ugodu abo Principi politichnogo prava. In-t filos. NAN Ukraïni, Vinnic. derzh. tekhn. un-t. K. : Port-Royal, 2001. – 348 s.
10. Slivka S.S. Ob'ekt i predmet filosofii prava. Problemi filosofii prava. 2008-2009. – Tom VI-VII. – S. 42-48.
11. Tvoru Lyutera / [Martin Lyuter] ; per. ukr. V'yacheslava Gorpinchuka; 1-she vid. Kiiiv: Ukr. Lyuteran. Cerkva,. T. 4: Hristiyanin u suspil'stvi. – 2016. – 435 s.
12. Teologichno-politichnij traktat / Benedikt Spinoza; [per. z latini, peredm. ta prim. V. D. Litvinova]. - Harkiv: Folio, 2018. – 409 s.
13. Filsofs'kij enciklopedichnij slovník / NAN Ukraïni, In-t filosofii imeni G. S. Skovorodi; [redkol.: V. I. SHinkaruk (golova) ta in.]. Kiiiv: Abris, 2002. – 742 s.
14. Fromm EH. Begstvo ot svobody. Moskva, Progress. – 1990. – 269 s.